

The Effect of the Way the Soul Arises on the Perceptual Differences between Men and Women

Sana Firoozeh

PhD in Islamic Philosophy and Theology, Allama Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Saeed Anvari

Associate Professor of Philosophy and Islamic Theology, Department of Philosophy, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Abstract

Women and men differ in their perceptual issues. Various factors, such as physical and social factors, have contributed to this difference. The question arises whether, from the perspective of Islamic philosophy, these perceptual differences stem from the differing natures of women and men or from their different physiological and social conditions. In other words, do souls possess gender, or are their differences solely due to the bodies they inhabit? According to the view of the corporeality of the soul, a soul that arises from a female body will differ from a soul that arises from a male body. Additionally, based on the view of the spirituality of the soul, the body is the preferred basis upon which the active intellect bestows a specific soul. Therefore, in this view as well, a soul that belongs to a female body will differ from a soul that belongs to a male body. This research demonstrates that according to both perspectives regarding the emergence of the soul from the body and the attachment of the soul to the body, a distinction must be made between female and male

This article is taken from the doctoral thesis in Islamic Philosophy and Theology titled: "Review and Analysis of Gender-Based Epistemology in Feminist Discourse in Light of the Foundations of Epistemology of Islamic Philosophy", Department of Philosophy, Allamah Tabataba'i University.

–Corresponding Author: sana.firoozeh@gmail.com

How to Cite: Firoozeh, S., Anvari, S (2025). The Effect of the Way the Soul Arises on the Perceptual Differences between Men and Women. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*. 6 (10). 9-36. DOI: 10.22054/jcst.2025.83652.1201

souls. In this article, using data collection methods, the foundations and results of Islamic philosophers' theories in this area have been examined and analyzed. Accordingly, it has been shown that the souls of women and men differ from each other, and their perceptual differences are not solely due to the attachment of the soul (i.e., the body) and social factors. The differences between women and men are not merely the result of incidental matters in the realm of practical intellect.

1. Introduction

Men and women differ from each other in terms of psychology, upbringing, culture, social roles, and status. These differences have led to the observation of perceptual differences in them on issues such as choosing moral priorities, responding to emotional stimuli, and decision-making and problem-solving. For example, in the female perception, micro-perception and a focus on relationships, empathy, and caring for others are observed, whereas in the male perception, globalism, a focus on rights, fairness, and abstract principles are evident. Now the question arises whether, from the perspective of Islamic philosophers, these perceptual differences are due to the differences in the souls of women and men or to their different physiological and social conditions?

2. Research Proposal

Since the soul and the body are related to each other, does the external difference between the bodies of men and women affect their souls? In other words, are the souls of men and women the same and have physical and social differences (as accidental factors) caused a difference in perception in them, or have their souls been different from each other since the beginning of creation?

According to Mulla Sadra's transcendental wisdom on the physicality of the soul, the human soul emerges following the development of the body. Therefore, as a rule, physical differences cause the emergence of different souls. Also, because the body is the preferred recipient of the soul from the active intellect, in the view of the spirituality of the soul, a distinction can be made between souls that are rationalized in the female body and souls that belong to the male body. In this article, by examining the results of the views of those who believe in the physicality of the soul and the views of those

who believe in the spirituality of the soul, the perceptual difference between men and women has been examined.

3. Research Objective

This research suggests that, based on both the views of the soul's emergence from the body and the soul's attachment to the body, a distinction must be made between the feminine and masculine aspects of the soul.

4. Research Method

In this article, using the Method of data collection, the foundations and results of the theories of Islamic philosophers in this field have been traced and analyzed. The spiritual, psychological, and perceptual differences between men and women are rooted in physical (natural) and social (educational) factors. Different approaches to the epistemological differences between men and women in Islamic philosophy can be examined from two perspectives: theoretical reason and practical reason. None of the Muslim thinkers has believed in the equality of men and women for practical and theoretical reasons. Also, no one has believed in the difference in theoretical reason and equality in practical reason, because if someone believes in the difference in theoretical reason between the two, they will also believe in the difference in practical reason. Accordingly, the two remaining approaches are: equality in theoretical reason and difference in practical reason, and difference in theoretical and practical reason.

Interpreters of transcendental wisdom have two different opinions regarding Mulla Sadra's view:

- 1) Some believe that being male and female is outside the essence of the soul and that this distinction is due to a temporary matter. It does not harm the unity of the nature of men and women, because the categories of being male and being female are not exclusive to humans and exist in animals and plants as well.
- 2) Others, based on Mulla Sadra's principles, consider gender differences to be an original and inherent matter in the essence of the human soul. Another teaching of transcendental wisdom that reinforces this view is that Mulla Sadra considers appearance to be separate from substance. Consequently, if being female and being male are aspects of the human species, then the essence of women and men will be distinct from each

other. Also, the philosophical theories of "the physicality of occurrence and the spirituality of permanence of the soul", "the essential movement of the soul's intensity and the integration of lower levels into its higher levels", and "the unity between the soul and its powers" confirm this idea. Therefore, Mulla Sadra ties the discussion of being male or female to discussions of the nature of the soul. Also, the discussion of the countless types of human reality in Mulla Sadra's works confirms this point that he should, as a rule, also consider women and men to be two different types.

5. Final Results

The fact that men and women have two different approaches to issues and express their feelings and emotions in distinct ways suggests that they have a different understanding of the world. Their physical differences cause hormonal and temperamental differences that affect their psyche and create two different perceptual approaches in them. Also, the physical differences between men and women cause them to assume different roles in society and thus differ from each other in practical terms. In this article, the physical, cerebral, hormonal, and temperamental differences between women and men, as well as their distinct roles in society, are examined. The perceptual differences between the two perspectives of physicality and the existence and spirituality of the soul are also explored.

Based on the physicality perspective, the existence of the soul, the soul of a woman, and the soul of a man are distinct from one another. Since, based on the essential movement of the soul, there are different stages of perceptual development, the initial perceptual difference between women and men can also be effective in their subsequent perceptual stages. In this view, their different roles in society have a causal effect on their souls. Also, based on the rule of "whoever loses a sense loses a scholar", the difference in the levels of sensory perception of women and men also affects their other perceptions. Therefore, women and men have different perceptions, both theoretically and practically, and can be considered two distinct types.

According to the spiritual view of the existence of the soul, the souls of men and women have different perceptions and mental states due to the differences in their physical bodies. Additionally, the differences in social and natural responsibilities assigned to them, as

well as the differences in their levels of sensory perception, also have a causal effect on their souls. In this view, men and women can also be considered different in theoretical and practical reasons.

Keywords: Soul, Philosophy, Gender, Theoretical Intellect, Practical Intellect.

پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه

دوره ۶، شماره ۱۰، بهار و تابستان ۱۴۰۴، ۳۶-۹

jcst.atu.ac.ir

DOI: 10.22054/jcst.2025.83652.1201

تأثیر نحوه حدوث نفس بر تفاوت‌های ادراکی زن و مرد

دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

سنا فیروزه *

دانشیار فلسفه و کلام اسلامی، گروه فلسفه، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

سعید انواری

چکیده

زنان و مردان در مسائل ادراکی با یکدیگر اختلاف دارند. عوامل مختلفی مانند عوامل جسمانی و اجتماعی باعث ایجاد این اختلاف شده‌اند. این سؤال مطرح است که از منظر فلاسفه اسلامی، این تفاوت‌های ادراکی ناشی از تفاوت نفوس زنان و مردان است و یا ناشی از شرایط متفاوت فیزیولوژیکی و اجتماعی ایشان است؟ به عبارت دیگر آیا نفوس دارای جنسیت هستند یا تفاوت‌های آنها تنها ناشی از بدنی است که به آن تعلق دارند؟ بر اساس دیدگاه جسمانیت الحدوث بودن نفس، نفسی که از بدن زنانه ناشی می‌شود با نفسی که از بدنی مردانه ناشی می‌شود اختلاف خواهد داشت. همچنین بر اساس دیدگاه روحانیت الحدوث بودن نفس، بدن مرجحی است که بر اساس آن، عقل فعال نفس خاصی را به آن افاضه می‌کند. بدین جهت در این دیدگاه نیز نفسی که به بدن زنانه تعلق می‌گیرد با نفسی که به بدن مردانه تعلق می‌گیرد متفاوت خواهد بود. این پژوهش نشان می‌دهد که بر اساس هر دو دیدگاه پیدایش نفس از بدن و تعلق نفس به بدن، باید میان نفس زنانه و مردانه تمایز قائل شد. در این مقاله با استفاده از شیوه گردآوری اطلاعات، مبانی و نتایج نظریات فلاسفه اسلامی در این زمینه مورد ریشه‌یابی و تحلیل قرار گرفته است. بر این اساس نشان داده شده است که نفوس زنان و مردان با یکدیگر اختلاف دارند و تفاوت ادراکی ایشان تنها ناشی از متعلق نفس (یعنی بدن) و عوامل اجتماعی نیست و تفاوت زنان و مردان تنها ناشی از اموری عرضی در حوزه عقل عملی نیست.

کلیدواژه‌ها: نفس، فلسفه، جنسیت، عقل نظری، عقل عملی.

این مقاله برگرفته از رساله دکتری رشته فلسفه و کلام اسلامی با عنوان: «بررسی و تحلیل معرفت‌شناسی جنسیت محور در گفتمان فمینیستی در پرتو مبانی معرفت‌شناسی فلسفه اسلامی»، گروه فلسفه، دانشگاه علامه طباطبائی است.

* نویسنده مسئول: sana.firoozeh@gmail.com

مقدمه

زنان و مردان از منظر روانشناسی، تربیتی، فرهنگی، نقش و جایگاه اجتماعی و ... با یکدیگر اختلاف دارند.^۱ این تفاوت‌ها باعث شده است تا شاهد تفاوت‌های ادراکی در ایشان در مسائلی مانند انتخاب اولویت‌های اخلاقی،^۲ واکنش به محرک‌های احساسی، نحوه تصمیم‌گیری و حل مسئله باشیم. به‌عنوان مثال در ادراک زنانه، ریزینی و تمرکز بر روابط، همدلی و مراقبت از دیگران مشاهده می‌شود و در ادراک مردانه، کلی‌بینی، تمرکز بر حقوق، انصاف و اصول انتزاعی مشهود است. حال این سؤال مطرح است که آیا از منظر فلاسفه اسلامی، این تفاوت‌های ادراکی ناشی از تفاوت نفوس زنان و مردان است و یا ناشی از شرایط متفاوت فیزیولوژیکی و اجتماعی ایشان است؟ از آنجاکه نفس و بدن با یکدیگر ارتباط دارند، آیا تفاوت ظاهری بدن زن و مرد، باعث تأثیر در نفوس ایشان می‌شود؟ به‌عبارت‌دیگر آیا نفوس زن و مرد یکسان هستند و تفاوت‌های فیزیکی و اجتماعی (به‌عنوان عوامل عرضی) باعث تفاوت ادراکی در ایشان شده است یا آنکه نفوس ایشان از ابتدای خلقت با یکدیگر متفاوت هستند؟

از آنجاکه بر اساس دیدگاه جسمانیت الحدوث بودن نفس در حکمت متعالیه ملاصدرا، نفس انسانی در پی تکامل جسم او پدید می‌آید (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۳/۳۳۰)، پس قاعدتاً تفاوت جسمانی ایشان باعث پدید آمدن نفوس متفاوتی می‌شود. همچنین به دلیل آنکه بدن مرجح دریافت نفس از عقل فعال است، در دیدگاه روحانیت الحدوث بودن نفس نیز می‌توان میان نفوسی که به بدن زنانه تعقل می‌گیرند و نفوسی که به بدن مردانه تعلق می‌گیرند تفاوت قائل شد. در این مقاله با بررسی نتایج دیدگاه قائلان به جسمانیت

۱. به عنوان نمونه والدین رفتارهای متفاوتی با دختر و پسر خود در انتخاب اسباب بازی، نحوه حمایت و ... دارند و جامعه نیز نقش‌ها و فرصت‌های متفاوتی را در اختیار آنها قرار می‌دهد. عوامل طبیعی مانند عادت ماهیانه، بارداری، زایمان و شیردهی نیز رفتارهای زن و مرد را متفاوت می‌سازند.

۲. حتی در برخی از متون در مورد تفاوت فضایل و رذایل اخلاقی میان زنان و مردان سخن به میان آمده است؛ مانند آنچه در حدیث «خيار خصال النساء...» آمده است که در نهج البلاغه ذکر شده است (جهت مطالعه بیشتر در این زمینه نک: اسلامی، ۱۳۸۷؛ مکنون، ۱۳۹۰: ۱۰).

الحدوث بودن نفس و دیدگاه کسانی که قائل به روحانیت الحدوث بودن نفس هستند، تفاوت ادراکی زن و مرد مورد بررسی قرار گرفته است.

پیشینه تحقیق

پیش از این مقاله «جنسیت نفس بر اساس دیدگاه‌های رایج در مورد پیدایش نفس انسانی در فلسفه اسلامی» (رستمی و قادری، ۱۳۹۹) و مقاله «حکمت صدرایی و جنسیت انسانی» (حسن پور و همکاران، ۱۳۹۸) به مسئله نفس و جنسیت توجه کرده‌اند. مقاله نخست به این نتیجه دست یافته است که تنها بر اساس نظریه جسمانیت الحدوث بودن نفس، نفوس دارای جنسیت هستند. در این مقاله نشان داده می‌شود که بر اساس دیدگاه روحانیت الحدوث بودن نفس نیز می‌توان قائل به جنسیت در نفوس گردید. همچنین تاکنون در مورد رابطه نفس و مزاج دو مقاله «نقد و بررسی نظریه عینیت نفس و مزاج» (آهنچی، ۱۳۹۴) و «نسبت نفس و مزاج در فلسفه اسلامی و فلسفه ذهن» (یوسفی و مهدوی، ۱۳۹۷) منتشر شده‌اند که به بررسی تأثیر مزاج بر جنسیت نفس پرداخته‌اند.

عوامل مؤثر بر تفاوت ادراکی زن و مرد

در موج سوم فمینیسم تفاوت‌های طبیعی زن و مرد مورد تأکید قرار گرفته و به رسمیت شناخته شده است (آندره، ۱۳۸۳: ۱۸). در شناخت‌شناسی زنانه به تفاوت عواطف در زنان و مردان به دلیل تفاوت‌های روانی و اجتماعی‌شان تأکید می‌شود و گفته می‌شود که عواطف بر نحوه درک و تحلیل و تفسیر آنان از جهان تأثیرگذار هستند. به این ترتیب، می‌توان گفت که معرفت زنانه و مردانه، تحت تأثیر این عواطف، متفاوت خواهند بود (مستقیم، ۱۳۸۸: ۱۱۹). این دیدگاه بر اهمیت نقش جنسیت در فرایندهای معرفتی تأکید می‌کند.

همچنین برخی در دیدگاه‌های شناخت‌شناسی زنانه بر این باورند که احساسات دیگران در شناخت و معرفت فرد، به ویژه در زمینه‌های اخلاقی تأثیرگذار است. از این رو، چون احساسات افراد و جوامع نسبت به زن و مرد متفاوت است، احکام

اخلاقی ایشان درباره انسان‌ها یا اعمال آن‌ها متفاوت خواهند بود. در این نظریه، معرفت به صدق و کذب قضایا با حالات شخصی و ذهنی افراد ارتباط دارد. این حالات نیز با ذهنیت دیگران درباره افراد در ارتباط است و به این ترتیب، معرفت به خوبی و بدی امور از حالات روانی و ذهنی افراد متأثر می‌شود؛ به ویژه زمانی که این افراد مورد عشق یا نفرت قرار می‌گیرند (پاپکین، ۱۳۸۱: ۷۳).

تفاوت‌های روحی و روانی و ادراکی زنان و مردان ریشه در عوامل جسمی (طبیعی) و اجتماعی (تعلیمی) دارد که در این بخش به این موارد اشاره می‌شود:

الف) عوامل جسمی

در روانشناسی انگیزش‌ها، شخصیت و رفتار زن، در ارتباط تنگاتنگ با رویدادهای بدنی او است (نوابی‌نژاد، ۱۳۹۱: ۵۱). در دیدگاه فلسفی بدن‌مندی^۱ نیز که توسط فیلسوفانی چون مرلو پونتی مطرح شده است، تجربه‌ها و شناخت و تفکر ما، وابسته به بدن و تعامل فیزیکی ما با جهان است. تفاوت‌های جسمی زن و مرد که بر ادراک ایشان تأثیرگذار است شامل تفاوت مغزی، تفاوت هورمونی، تفاوت مزاجی است که در این بخش مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۱) تفاوت مغزی

گرچه میانگین هوش مردان و زنان مشابه است و توانایی ایشان در کودکی و نوجوانی در ریاضیات و علوم یکسان است، (بریزنداین، ۱۳۹۶: ۱۹) اما با سرازیر شدن استروژن به مغز زنان، ایشان بیشتر بر احساسات و ارتباطاتشان تمرکز می‌کنند (همان). در نتیجه زنان و مردان برای حل مسائل، پردازش زبان، تجربه و ذخیره هیجانات از نواحی مغزی متفاوتی استفاده می‌کنند. حتی مغز زنان و مردان در پردازش حس خود و احساسات دیگران و پردازش محرک‌ها مثل دیدن و شنیدن متفاوت عمل می‌کنند. برای مثال زنان نسبت به مردان زمان بیشتری صرف به تصویر کشیدن اشیا می‌کنند و تمامی عملکردهای شناختی مردان را با

---

1. embodiment.

استفاده از مدارهای مغزی متفاوتی انجام می‌دهند (بریزنداین، ۱۳۹۶: ۱۷).

در مراکز مغزی مربوط به شنیدن و زبان، زنان یازده درصد بیش از مردان عصب دارند. همچنین هیپوکامپ^۱ که مرکز اصلی حافظه و هیجانات است در زنان بزرگ‌تر است و به همین دلیل ایشان در بیان و به خاطر آوردن جزئیات اتفاقات هیجانی بهترند (همان). در عوض پردازش‌کننده آمیگدال^۲ مغز مردان که ثبت‌کننده ترس و برانگیزاننده تهاجم است بزرگ‌تر است. به همین سبب ایشان مسیرهای منتهی به دعوا و تهاجم را در عرض چند ثانیه طی می‌کنند (همان: ۱۸). مغز زنان در سخن گفتن، ارتباط‌گیری عمیق در دوستی، چهره‌خوانی، تشخیص حالات هیجانی در صدای افراد و توانایی خنثی کردن تعارض‌ها، استعداد بیشتری نسبت به مردان دارد (همان: ۲۰). یکی از اولین ویژگی‌هایی که در مغز زنان ایجاد می‌شود تشخیص حالات چهره است؛ زیرا مغز زنان در جنینی از تستوسترون^۳ اشباع‌نشده و مراکز گفتمان و احساسی در آن به قوت خود باقی است. ایشان قادرند طیف وسیعی از تن‌های عاطفی در صدای افراد را بشنوند (همان: ۲۹). مغز مردان به دلیل اینکه از ابتدا تحت تأثیر تستوسترون است، چندان به دنبال ارتباطات نیست. ایشان از زبان بیشتر برای دستور دادن، انجام دادن کارها، لاف زدن، نادیده گرفتن و بی‌اعتنایی استفاده می‌کنند (همان: ۳۵). مغز مردان معمولاً از تضادهای بین اشخاص و رقابت لذت می‌برد (همان: ۵۴). بر این اساس اگر ادراک حسی زن و مرد را متفاوت بدانیم، ایشان بر اساس قاعده معروف «من فقد حساً فقد علماً» (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ ج: ۳/۲۲۰) ادراک متفاوتی از عالم خواهند داشت.

۲) تفاوت هورمونی

در روانشناسی جنسیت به تفاوت هورمونی و کروموزومی زن و مرد توجه می‌شود. گرچه بیش از ۹۹ درصد کدگذاری ژنتیکی زنان و مردان یکسان است اما همان تفاوت ناچیز تمامی اعصاب و انتقال‌دهنده‌های ادراک و تفکر و احساسات و هیجانات را تحت تأثیر

1. Hippocampus.
2. Amygdala.
3. Testosterone.

خود قرار می‌دهد (بریزنداین، ۱۳۹۶: ۱۳ و ۱۴). بیشترین چیزی که مسیر رشدی مغز را از همان ابتدا تحت تأثیر قرار می‌دهد، هورمون‌های جنسی است.^۱ تفاوت غدد جنسی زن و مرد موجب تمایزات ژنتیکی، ذهن، ذوق، خلق‌و‌خو، احساسات، عواطف و در نتیجه تفاوت رفتاری و شخصیتی زن و مرد می‌شود (مان، ۱۳۶۸: ۱/۴۲۳؛ برگگ، ۱۳۸۰: ۱/۳۱۳؛ پیره، ۱۳۷۷: ۱۹۷ و ۲۰۲). اختلالات هورمونی نیز باعث اختلال در هویت جنسی فرد می‌شود.

۳) تفاوت مزاجی

در طب و طبیعیات قدیم از مفهوم مزاج استفاده شده است. مزاج کیفیتی محسوس است که از ترکیب چهار کیفیت اصلی (تری، خشکی، سردی و گرمی) پدید می‌آید که مشابه کیفیات اولیه نیست (لاهیجی، ۱۳۸۳: ۱۱۸-۱۱۹). مزاج معتدل بر دو نوع حقیقی و طبیی تقسیم می‌شود. مزاج معتدل حقیقی مزاجی است که تمامی کیفیات به نحو مساوی در ترکیب مشارکت دارند؛ اما مزاج طبیی مزاجی است که باعث پدید آمدن موالید ثلاث (جماد، نبات و حیوان) می‌شود و کیفیات در هر یک به نحوی مشارکت دارند که از آن، آثار آن دسته از موالید ثلاث صادر می‌شود (همان: ۱۱۹-۱۲۰). به دلیل رابطه نفس و بدن، سوء مزاج (خارج شدن مزاج از حالت طبیعی) باعث ایجاد حالات روحی مانند غم و خشم در انسان می‌شود (ناصری و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۷-۷۸).

اختلاف در کمال و نقص صورت‌های افاضه شده از واهب الصور به دلیل اختلاف در مزاج‌ها است (لاهیجی، ۱۳۸۳: ۱۱۹)؛ به عبارت دیگر مزاج علت معدة نفس است (ابن سینا، ۱۴۰۴ ب: ۲/۲۰۳). چنانکه ابن سینا می‌نویسد: «البدن و المزاج علّة بالعرض للنفس» (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۳۸۰). بر این اساس حدوث بدن، علت با واسطه حدوث نفس است. بدن روح بخاری را می‌پذیرد و روح بخاری مرجح حدوث نفس است (یوسفی، ۱۳۹۳: ۱۹۰). علت منحصر به فرد بودن نفس برای یک بدن، مزاج خاص آن بدن است؛ به عبارت دیگر عقل فعال نیازمند مخصصی است تا نفسی خاص را ایجاد نماید. این مخصص، مزاج و قوای منحصر به فرد یک شخص است (بهمنیار، ۱۳۷۵: ۸۲۴). حد اعتدال طبیی که با خروج از آن،

۱. به عنوان مثال هورمون‌های استروژن و پروژسترون از هورمون‌های ویژه زنان هستند.

نوع از میان می‌رود را عرض مزاج می‌نامند (لاهیجی، ۱۳۸۳: ۱۲۰)؛ بنابراین هر نوع دارای حیطه‌ای از تغییرات مزاجی است. بر این اساس، زن و مرد گرچه از یک نوع به شمار می‌آیند، اما در عرض مزاجی نوع انسان دارای اختلاف می‌باشند و صورت‌های افاضه‌شده به آن‌ها نیز کمی با یکدیگر متفاوت خواهند بود.

در کتاب‌های طبی حالات روحی مانند عصبانیت، بی‌تابی، شجاعت، بخشندگی و ... را با حالات مزاجی مرتبط دانسته‌اند (نک: ناصری و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۵). از آنجا که مزاج مردان در مقایسه با زنان گرم و خشک است، حالات روحی ایشان با زنان متفاوت است. این تفاوت در عقل عملی و منش ایشان تأثیرگذار است. چنانکه ابن‌سینا می‌نویسد:

قد یختلف النوع الواحد من الحيوان في أحوال بسبب اختلاف جنسه من الذكورة و الأنوثة، و بسبب اختلاف بلاده و مناشئه؛ و أكثر الإناث أطوع و أقبل للرياضة، و آنس و أجزع و أضعف ... و أظهر التمييز من الإناث و الذكور خلقا و خلقا هو في الإنسان؛ فالنساء أرق و أبكى، و أحمسد و ألج، و أسب و أبغى، و أجزع و أوقح، و أكذب و أمكر، و أقبل للمكر، و أذكر لمحقرات الأمور، و أرخی و أكسل، و أقوم بالتعهد، و أقل حماية للبيضة (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ ب: ۱۱۱/۳).

ب) عوامل اجتماعی

در فلسفه اسلامی نیز کسانی که بر مدنی بالطبع بودن انسان تأکید دارند، وی را تحت تأثیر جامعه خویش دانسته‌اند. به‌عنوان مثال فارابی حضور انسان را در اجتماع ضروری و شرط لازم برای کمال او برشمرده است (فارابی ۱۹۹۶: ۷۳). وی معتقد است سعادت با حضور در اجتماع برای انسان حاصل می‌شود. بر این اساس، نقش‌های مختلف زن و مرد در جامعه، در به کمال رسیدن ایشان تأثیرگذار است.

بر اساس نظر ملاصدرا، شناخت در انسان همگام با مراتب وجودی عالم است. بر این اساس نفس انسان در حرکت جوهری خود در هر کدام از مراتب حسی، خیالی و یا عقلی قرار داشته باشد، مرتبه شناختی او نیز در همان مرتبه خواهد بود. ملاصدرا در چارچوب فلسفه خود به مدنی بالطبع بودن انسان تأکید می‌کند و انسان را ذاتاً موجودی اجتماعی

می‌داند. او بیان می‌کند که وجود و بقای انسان تنها از طریق زیست اجتماعی ممکن است و انسان تنها از طریق زندگی با هم‌نوعان خود می‌تواند استعدادهای خود را به فعلیت برساند و به کمال دست یابد. در نگاه ملاصدرا، شناخت انسان بدون توجه به شرایط و فرصت‌های اجتماعی و زمینه‌های تربیتی فرد ناقص است. او معتقد است که ویژگی‌های مادی و شرایط اجتماعی نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری شناخت انسان دارند و از این‌رو جامعه می‌تواند بر تربیت و شناخت انسان تأثیرگذار باشد (ملاصدرا، ۱۳۶۳: ۴۸۸).

بر این اساس اینکه در ادوار بسیاری از تاریخ بشر زنان از نظر سطح توانایی‌های فکری و عملی پایین‌تر از مردان بوده‌اند، به جهت شرایط زیستی و اجتماعی آن ادوار بوده که زنان مجالی برای رشد پیدا نمی‌کردند و نمی‌توانستند فهم اکتسابی خود را ارتقا دهند. همان‌طور که در نگاه مازلو اگر انسان‌ها در شرایط حداقلی نگه داشته شوند و نیازهای اولیه‌شان برآورده نشود، به خودشکوفایی و باور به خود نمی‌رسند (شولتز، ۱۳۸۸: ۱۷). نیازهای فیزیولوژیکی که غریزی هستند در پایین‌ترین پله از نیازهای انسان قرار دارند. پس از نیازهای فیزیولوژیکی، نیاز به ایمنی، تعلق و دوست داشتن و نیاز به احترام و خودشکوفایی، پله‌های بعدی از سلسله‌مراتب نیازهای مازلو است (همان: ۲۵-۲۶). حال با توجه به این دیدگاه، زنان به دلیل اینکه در نظام‌های مردسالار در پایین‌ترین سطح هرم نگه داشته می‌شوند، به‌طور طبیعی نتوانسته‌اند فکر و توان خود را به شکوفایی کامل برسانند (عظیمی نژادان، ۱۳۸۳: ۱۷-۱۸).

البته تفاوت اجتماعی زن و مرد تنها ریشه در عوامل فرهنگی ندارد. یکی از این عوامل تفاوت ایشان، جسمانی است. وجود اندام‌های مختلف تولیدمثل در زن و مرد و امکان بارداری و شیردهی در زن، موقعیت و جایگاه اجتماعی ایشان را متفاوت ساخته است. همین مسئله باعث تفاوت ادراکی در ایشان شده است. بر اساس مکتب ادینبرا در جامعه‌شناسی معرفت، اصول منطق خاصیت استعلایی ندارند و اصول منطقی برآمده از ریشه مشترک معرفتی انسان‌ها از قبیل تجربه‌گرایی، قراردادگرایی، محیط‌گرایی، کارکردگرایی و ... است (شهریاری، ۱۳۹۵: ۷۶)؛ به عبارت دیگر عوامل اجتماعی در معرفت‌های تجربی تأثیرگذار هستند (همان: ۱۰۰). بر این اساس می‌توان با تمرکز به جایگاه

و نقش اجتماعی متفاوت زن و مرد، اصول منطقی متفاوتی برای ایشان در نظر گرفت.

تفاوت ادراکی زن و مرد در عقل نظری و عملی

رویکردهای مختلف به تفاوت معرفتی زن و مرد در فلسفه اسلامی را می‌توان از دو منظر عقل نظری و عقل عملی مورد بررسی قرارداد. عقل نظری به صدق و کذب گزاره‌ها و عقل عملی به خیر و شر افعال می‌پردازد و خوب و بد (جمیل و قبیح) را مشخص می‌سازد (ابن سینا، ۱۴۰۴ ب: ۱۸۵/۲). هیچ‌یک از اندیشمندان مسلمان قائل به تساوی زن و مرد در عقل عملی و نظری نشده‌اند. همچنین هیچ‌یک قائل به تفاوت در عقل نظری و تساوی در عقل عملی نشده‌اند، زیرا اگر کسی قائل به تفاوت در عقل نظری میان این دو باشد قاعدتاً به تفاوت در عقل عملی نیز قائل خواهد بود. بر این اساس دو رویکرد باقی‌مانده عبارت‌اند از: تساوی در عقل نظری و تفاوت در عقل عملی و تفاوت در عقل نظری و عملی.

بر این اساس هر دو گروه، زنان و مردان را در عقل عملی متفاوت دانسته‌اند. بدین جهت است که در آثار قدما، زنان را در شمار ضعیف عقلا (ضعفاء العقول) دانسته‌اند. چنانکه علامه حلی می‌نویسد: «و ضعفاء العقول كالنساء و الصبيان و البله» (حلی، ۱۳۷۱: ۲۹۸). همچنین شهرزوری می‌نویسد: «و يشاور أرباب العقول و الهمم العالیة و يحذر من مشاورة ضعفاء العقول و النساء و الصبيان» (شهرزوری، ۱۳۸۳: ۵۹۰/۲).

در این بخش به بررسی دو رویکرد مطرح در مورد تفاوت ادراکی زنان و مردان در عقل نظری و عملی می‌پردازیم: *گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*

الف) قائلان به تساوی در عقل نظری و تفاوت در عقل عملی

از فلاسفه متقدم اسلامی ابونصر فارابی و ابن سینا و از معاصرین استاد جوادی آملی معتقدند که زنان و مردان در عقل نظری یکسان و در عقل عملی متفاوت‌اند. فارابی اختلاف زن و مرد را در عوارض نفسانی مانند غضب، رأفت، رحمت و ... دانسته است که قوت آن‌ها در زن و مرد متفاوت است. وی می‌نویسد: «فبهذه تفترق الأناث و الذکور فی الإنسان» (فارابی، ۱۹۹۵: ۹۵) و در ادامه می‌نویسد که: «و أمّا فی القوة الحاسة و فی المتخیلة و فی الناطقة فلیسا یختلفان»

(همان: ۹۵). از آنجا که وی کارکردهای متفاوتی در اجتماع و خانواده برای زن و مرد قائل شده است، می‌توان گفت که او زنان و مردان را در عقل عملی متفاوت می‌داند.

ابن سینا زن و مرد را نوع واحدی دانسته است که اختلاف آن‌ها خلقی و خلقی است (ابن سینا، ۱۴۰۴ ب: ۱۱۱/۳). در نگرش ابن سینا زن و مرد بودن از امور خارج از ذات است. زن و مرد بودن فقط در کیفیت تناسل تأثیر گذارند و تناسل پس از تحصیل حیات نوعی بر نوع عارض می‌شود و به همین دلیل جنسیت نیز بعد از تحقق کامل نوع بر آن عارض می‌شود (ابن سینا، ۱۴۰۴ الف: ۲۲۴-۲۲۵). همچنین ابن سینا در مباحث منطقی جنسیت را خارج از جنس و فصل انسانی می‌داند. او مرد بودن و زن بودن را در گرو احوال و عوارض عامی می‌داند که بر نوع عارض می‌شوند. با این توضیح زن بودن و مرد بودن از اصناف نوع انسان به شمار می‌آیند. ابن سینا برای زنان و مردان وظایف مختلفی در خانواده و اجتماع در نظر گرفته است. این امر می‌تواند نشانگر تفاوت عقل عملی در زنان و مردان از نظر وی باشد. به عنوان مثال وی مرد را رهبر خانواده می‌داند و وظایفی را برای او مشخص می‌کند و برای زن نیز وظایفی تعیین می‌کند که بر اساس آن‌ها، لازم است تا صفاتی را در خود تقویت نماید. از جمله اینکه عاقل، دیندار، باحیا، زیرک، مهربان، زایا، کوتاه‌زبان، فرمان‌بردار شوهر و عقیف باشد (ابن سینا، ۲۰۰۷: ۶۳). وی بر اساس روانشناسی زن و مرد، به آسیب‌شناسی روابط آن‌ها می‌پردازد و توصیه‌هایی در مورد نحوه مدیریت خانه ارائه کرده است (همان: ۸۰).

از میان معاصرین، استاد جوادی آملی نیز معتقد است که زن و مرد در عقل نظری از قدرت عقلانی یکسانی برخوردارند، اما در عقل عملی و در حوزه وظایف خانوادگی دارای تفاوت هستند. از نظر ایشان این تفاوت در حوزه مابعدالطبیعی (ذاتی) نیست و تفاوت‌ها صرفاً بر اساس فرهنگ و جامعه (به نحو اکتسابی) پدید آمده‌اند (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۶۰-۶۵)؛ بنابراین ایشان زن و مرد بودن را دخیل در حقیقت نفس انسانی نمی‌داند و روح مذکر و مؤنث را نمی‌پذیرد.

ب) قائلان به تفاوت در عقل نظری و عملی

در میان اندیشمندان اسلامی برخی مانند فخررازی، خواجه نصیرالدین طوسی، سبزواری و علامه طباطبایی معتقدند زنان و مردان در تمامی مراتب و انواع ادراک اختلاف دارند. فخررازی در انسان‌شناسی خود، سخنانی دارد که نشان می‌دهد عقلانیت و جایگاه زنان را متفاوت با مردان و به مراتب دارای نقصان و ضعف می‌داند. وی در تفسیر آیه ۳۴ سوره نساء فضیلت مرد بر زن را به دلایل ویژگی‌های ذاتی وی می‌داند. او تفاوت‌های ذاتی مرد و زن را در «علم» و «قدرت» دانسته و تصریح می‌کند «شکی وجود ندارد که عقل و دانش مردان، بیشتر بوده» و «قدرت آن‌ها در انجام اعمال بالاتر» است (فخررازی، ۱۴۲۰، ۷۰/۱۰). با توجه به تحلیل نظرات فخررازی، او «عقل زن» را پایین‌تر از عقل مردان می‌داند و «دانش زن» را نیز کم‌تر می‌شمارد. براین اساس طبیعتاً «عقل تجربی» (عقل عملی) زنان نیز پایین‌تر خواهد بود؛ زیرا در جامعه موردنظر وی، زنان تجربه‌های اجتماعی کمتری نسبت به مردان دارند.

خواجه نصیرالدین طوسی نیز باور دارد که مرد و زن در استعدادها و خود مساوی نبوده و شخصیت روانی و جسمانی آن‌ها متفاوت است. او زن را دائماً به ضمیمه شوهر می‌فهمد. به باور او زنان باید از خواندن و نوشتن منع شوند و باید زمانی که بالغ شدند، هرچه سریع‌تر آنان را به خانه شوهر فرستاد. او به مردان توصیه می‌کند که به جهت نقص عقل زنان، با همسران خود مشورت نکنند و ایشان را از اسرار و مقدار مال خود مطلع نکنند (طوسی، ۱۳۷۳: ۲۱۸-۲۱۹). طوسی مرد بودن و زن بودن برای انسان را مانند زوج و فرد بودن برای اعداد، عرضی لازم می‌داند (طوسی، ۱۳۸۱: ۳۸۴-۳۸۵)؛ بنابراین وی زنان و مردان را از نظر عقل نظری متفاوت می‌داند.

علامه طباطبایی در تفسیری که از آیه «یا ایها الناس اتقوا ربکم الذی خلقکم من نفس واحد و خلق منها زوجها و بث منهما رجالاً کثیراً و نساء» ((نساء: ۱) ارائه می‌دهد (طباطبایی، بی‌تا: ۲۲۰/۴) میان عقل عملی مرد و زن تفاوت می‌گذارد و مردان را «تعقلی» و زنان را «عاطفی و احساسی» می‌داند (همان: ۳۲۹/۴). وی در این زمینه می‌نویسد:

«دلیل ندادن زیادت‌هایی که خدای تعالی به مردان داده است و به زنان نداده، این

است که زندگی زنان یک زندگی احساسی و عاطفی است و اساس و سرمایه‌اش رقت و لطافت است» (همان: ۵۴۷/۴).

ملاصدرا در ابتدای فرازی که پیرامون عنایات الهی در خلقت زمین و منافع آن برای انسان است در مورد زنان^۱ می‌گوید: «و منها تولد الحيوانات المختلفة» و بعد شروع می‌کند به نام بردن این «الحيوانات»: «بعضها للأكل ... و بعضها للركوب ... و بعضها للحمل ... بعضها للتجمل ... و بعضها للنكاح». (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۱۳۶/۷-۱۳۷). در واقع به صراحت می‌گوید که از عنایات الهی و منافی که خلق شده‌اند برخی جهت خوردن، برخی برای زینت و سیروسفر، برخی برای حمل بار، برخی برای تجمل و برخی نیز برای نکاح و آمیزش خلق شده‌اند. او درباره حیوان مورد نکاح و آمیزش به آیه ۷۲ سوره نحل استناد می‌کند^۲ که بیشتر مفسرین قرآن، این آیه را پیرامون خلقت زن برای مرد دانسته‌اند (نک: فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲۴۴/۲۰). برخی معتقدند این عبارات ملاصدرا در مقام بیان جنس دوم بودن زن از آن جهت که زن است نمی‌باشد. در واقع این متن به بیان خصالت‌های جنسیتی می‌پردازد و نه خصالت‌های جنسی و به صورت قضیه خارجی، اموری در رابطه با شرایط اجتماعی زنان زمان خود را بیان می‌کند، نه اینکه به صورت قضیه حقیقیه از طبیعت زنان سخن بگوید؛ زیرا در عصر ملاصدرا اغلب زنان از جهت کمالات عقل عملی نسبت به مردان در جایگاه پایین‌تری قرار داشته‌اند (شجریان، ۱۳۹۹: ۲۰۳-۲۲۳)؛ اما ملاحظاتی سبزواری در شرح سخنان ملاصدرا می‌نویسد:

«این که [ملاصدرا] زن را در جمع حیوانات نوشته است، ایماء لطیفی است که زنان به واسطه سستی عقل در ادراک جزئیات و نیز گرایش به زخارف دنیوی نزدیک است که به حیوانات زبان بسته ملحق شوند. سیرت و منش اغلب زنان مثل حیوانات است؛ اما خداوند به آن‌ها صورت انسانی پوشانده است تا مردان از دوستی زنان و نکاح با آنان متنفر

۱. «الفصل فی عنایته تعالی فی خلق الأرض و ما علیها لیتنفع بها الإنسان ... و منها تولد الحيوانات المختلفة و بَثَّ فیها من کُلِّ دَابَّةٍ بعضها للأكل و الأتعام خلقها لکم دفء و منافع و منها تأکلون و بعضها للركوب و الزینة و الخیل و البغال و الحمیر لترکبوا و زینة و بعضها للحمل و تحمّل أثقالکم إلی بلدکم تکتونوا بالغیه إلی بئس أَلْأَنْفُسِ إِنْ رَبَّکُمْ لَرُؤُفٌ رَحِیمٌ و بعضها للتجمل و الراحة و لکم فیها جمال حین تُریحون و حین تُسرحون و بعضها للنکاح و الله جعل لکم من أنفسکم أزواجاً». ۲. «والله جعل لکم من أنفسکم أزواجاً».

نیاشند»^۱ (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۱۳۷/۷).

همچنین ایشان عقیده دارد که تکلیف‌پذیری زودتر دختران نسبت به پسران از این روست که خداوند برای جبران نقص عقل نظری ذاتی، ایشان را زودتر از پسران مکلف به وظایف شرعی کرده است تا لااقل در عقل عملی کامل شوند. در واقع محرومیت زنان از عقل نظری با تکالیف عملی بیشتر جبران می‌شود (سبزواری، ۱۴۲۱: ۵۰).
مفسران حکمت متعالیه در مورد دیدگاه ملاصدرا دو نظر مختلف دارند:

۱) برخی معتقدند زن و مرد بودن خارج از ذات نفس است (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۶۵) و این تمایز از آن جهت که به سبب امری عارضی است به وحدت ماهیت زن و مرد آسیب نمی‌زند (همان: ۸۲). به این دلیل که اصناف زن بودن و مرد بودن اختصاص به انسان ندارد و در حیوانات و گیاهان نیز هست (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۴۵).

۲) برخی دیگر بر اساس مبانی ملاصدرا، تمایزات جنسیتی را امری اصیل و داخل در ذات نفس انسانی می‌دانند (پارسانیا، ۱۳۹۱: ۱۱۳). آموزه دیگر حکمت متعالیه که این دیدگاه را تقویت می‌کند این است که ملاصدرا عرض را شأنی از شؤن جوهر می‌داند. در نتیجه اگر زن بودن و مرد بودن از اعراض نوع انسانی باشند، در نتیجه جوهر زن و مرد از همدیگر متمایز خواهند بود (فیاضی، ۱۳۹۱: ۱۴۷-۱۵۰). همچنین نظریات فلسفی «جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء بودن نفس»، «حرکت جوهری اشتدادی نفس و اندماج مراتب مادون در مراتب عالی آن» و «وحدت میان نفس و قوای آن» نیز این عقیده را تأیید می‌کنند (صادقی، ۱۳۹۱: ۱۱۱ و ۱۱۳ و ۱۳۳ و ۱۳۴ و ۱۶۱). از نظر ملاصدرا در منی، قوه‌ای هست که دارای دو قوه فاعلی است. یکی سبب پدید آمدن و حرکت و کمال به سوی پدید آمدن فرزند است و دیگری تا رسیدن به حد تکامل مرد یا زن شدن پیش می‌رود؛ بنابراین ملاصدرا بحث مرد یا زن بودن را با مباحث طبیعیاتی نفس گره می‌زند. همچنین بحث از انواع

---

۱. «فی إدراجها فی سلک الحيوانات إیماء لطیف إلى أن النساء لضعف عقولهن و جمودهن علی إدراک الجزئیات و رغبتهن إلى زخارف الدنيا کدن أن یلتحقن بالحيوانات الصائمة حقا و صدقا أغلبهن سیرتهن الدواب و لکن کساهن صورة الإنسان لئلا یشمئز عن صحبتهن و یرغب فی نکاحهن و من هنا غلب فی شرعنا المطهر جانب الرجال و سلطهم علیهن فی کثیر من الأحکام کالطلاق و الشوز و إدخال الضرر علی الضرر و غیر ذلك خلافا لبعض الأديان فی بعض الأحکام فأین السها من البیضاء».

بی‌شمار بودن حقیقت انسانی در آثار ملاصدرا مؤید این مطلب است که وی قاعداً باید زن و مرد را نیز دو نوع متفاوت به شمار آورد. چنان‌که می‌دانیم ملاصدرا انسان را به‌حسب حقیقت نفسانی‌اش نوع واحد نمی‌داند (ملاصدرا، ۱۳۶۰: ۱۸۸). انسان از این منظر، جنسی است که بر اساس ملکات اخلاقی‌ای که به دست می‌آورد به انواع مختلفی تبدیل می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۶۰/۳؛ همان: ۴۸/۵).

تأثیر نحوه پیدایش نفس بر تفاوت ادراکی زنانه و مردانه

ملاصدرا نفس را جسمانیت الحدوث و روحانیت البقا دانسته است (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۹۵ و ۲۲۱). وی در این زمینه می‌نویسد:

قاعدة إن للنفس الإنسانية مقامات و درجات كثيرة من أول تكونها إلى آخر غايتها و لها نشآت ذاتية و أطوار وجودية و هي في أول النشأة التعلقية جوهر جسماني ثم يندرج شيئا فشيئا في الاشتداد و يتطور في أطوار الخلق ... فهي جسمانية الحدوث و روحانية البقاء و أول ما تتكون من نشأتها قوة جسمانية ثم صورة طبيعية ثم نفس حساسة على مراتبها ثم مفكرة ذاكرة ثم ناطقة ثم يحصل لها العقل النظري بعد العملي على درجاته من حد العقل بالقوة إلى حد العقل بالفعل و العقل الفعال (ملاصدرا، ۱۳۶۱: ۲۳۵).

در نگاه ملاصدرا «إن النفس في أول ما أفيضت على مادة البدن كانت صورة شيء من الموجودات الجسمانية» اما «في قوتها قبول الصور العقلية» (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۳۳۰/۳-۳۳۱). وی بر اساس جسمانیت الحدوث بودن نفس، رابطه نفس و بدن را اتحادی می‌داند (همان: ۱۳۳/۸) و معتقد است که نفس تا پیش از مرگ دارای هر دو مرتبه روحانی و جسمانی است. در واقع نفس از حرکت جوهری جسم ایجاد می‌شود و «جسمانیه الحدوث و روحانیه البقاء» است (همان: ۱۰۹/۶؛ ۳۵۴/۸). به این صورت که نفس در ابتدا جسم است و در نتیجه حرکت جوهری تکامل پیدا کرده و به صورت نفس نباتی درمی‌آید که رشد و نمو دارد ولی حرکت ارادی ندارد. پس از آن دوباره تکامل پیدا کرده و دارای نفس حیوانی می‌شود که حرکت ارادی نیز دارد و در آخرین مرتبه از مراتب سیر تکاملی خود دارای نفس ناطقه یا نفس انسانی می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۳۱۶). هر صورتی که نفس دریافت می‌کند به شکل طولی

بر صورت قبلی افاضه می‌شود و هر صورت نوعیه همه کمالات انواع مادون را در خود جمع کرده است (جوادی آملی، ۱۳۷۵: ۱۹۶/۱). براین اساس، تفاوت بدنی (جسمانی و هورمونی) زن و مرد در نفس و روحيات و عقل عملی ایشان تأثیرگذار است. در نتیجه می‌توان نوع خاصی از ادراک را به زنان و نوع خاص دیگری را به مردان نسبت داد.

نتیجه بحث ملاصدرا دربارهٔ حدوث جسمانی نفس، زنانه یا مردانه دانستن نفس و تکون زنانه و مردانه نفس است؛ زیرا تفاوت در نفوس سبب تفاوت در قوای بدن شده است و اعضا و جوارح و حالات روحی و روانی را پدید آورده است (یزدان‌پناه، ۱۳۹۱: ۱۶۸). تأثیر نفس زنانه و مردانه در انواع شناخت زنانه و مردانه از منظر ملاصدرا نیز بر اساس اختلاف در حالات روانی، گرایش‌ها، عواطف و احساسات و تأثیر آن‌ها در شناخت ایشان است (فیاضی، ۱۳۹۱: ۱۵۷). اگر همچون ملاصدرا نفس را جسمانیت الحدوث بدانیم، نفس متشکل از بدن زنانه با نفس متشکل از بدن مردانه متفاوت خواهند بود. در نتیجه جنسیت امری هویتی است و زن و مرد به لحاظ گرایش‌های شناختی خود متفاوت خواهند بود (رستمی و قادری، ۱۳۹۹: ۵۸).

همچنین اندیشمندانی که قائل به روحانیت الحدوث بودن نفس هستند نیز مزاج نطفه را عامل دریافت صورت مردانه یا زنانه از عقل فعال دانسته‌اند (نک: فخررازی، ۱۴۱۱: ۲۶۵/۲)؛ یعنی به نوعی مزاج جسمانی منی را در دریافت نفس مؤثر دانسته‌اند و بدن را مرجع و علت قابل‌تعلق نفس می‌دانند (عبودیت، ۱۳۹۲: ۲۷۸/۳). در نتیجه در این دیدگاه نیز می‌توان سنخ نفس زنانه را متفاوت با سنخ نفس مردانه دانست. بر این اساس سنخ کسانی که جنسیت نفس را با روحانیت الحدوث بودن نفس سازگار نمی‌دانند (رستمی و قادری، ۱۳۹۹: ۵۳) صحیح به شمار نمی‌آید.

نتیجه‌گیری

اینکه زنان و مردان دو رویکرد متفاوت به مسائل دارند و احساسات و عواطف خود را به دو شیوهٔ مختلف بروز و ظهور می‌دهند، نشان می‌دهد که آن‌ها درک متفاوتی از عالم دارند. تفاوت‌های جسمانی ایشان باعث تفاوت‌های هورمونی و مزاجی می‌شود که در

روحیات ایشان تأثیرگذار است و باعث ایجاد دو رویکرد ادراکی مختلف در آنها می‌گردد. همچنین تفاوت جسمانی زن و مرد باعث می‌شود تا نقش‌های متفاوتی در اجتماع برعهده بگیرند و از این طریق در عقل عملی با یکدیگر اختلاف داشته باشند. در این مقاله با اشاره به تفاوت‌های جسمی، مغزی، هورمونی و مزاجی زنان و مردان و نقش متفاوت ایشان در اجتماع، تفاوت‌های ادراکی ایشان بر اساس دو دیدگاه جسمانیت الحدوث بودن و روحانیت الحدوث بودن نفس مورد بررسی قرار گرفت.

بر اساس دیدگاه جسمانیت الحدوث بودن نفس، نفس زن و مرد با یکدیگر متفاوت است. از آنجاکه بر اساس حرکت جوهری نفس دارای مراحل رشد ادراکی مختلفی است، تفاوت ادراکی اولیه زن و مرد می‌تواند در سایر مراحل ادراکی ایشان نیز مؤثر باشد. در این دیدگاه نقش‌های متفاوت ایشان در اجتماع تأثیری عرضی بر نفوس ایشان دارد. همچنین بر اساس قاعده «من فقد حساً فقد علماً»، تفاوت در سطوح ادراک حسی زنان و مردان، در سایر ادراکات ایشان نیز تأثیرگذار است. بدین جهت زن و مرد هم در عقل نظری و هم در عقل عملی دارای ادراکات متفاوتی هستند و ایشان را می‌توان دو نوع متفاوت به شمار آورد.

بر اساس دیدگاه روحانیت الحدوث بودن نفس، نفس زن و مرد به دلیل تفاوت در متعلق ایشان، یعنی تفاوت در بدن ایشان، ادراکات و حالات روحی متفاوتی دارند. همچنین تفاوت در مسئولیت‌های اجتماعی و طبیعی محوله به ایشان و نیز تفاوت در سطوح ادراک حسی ایشان نیز به نحو عرضی در نفوس ایشان تأثیرگذار است. در این دیدگاه نیز می‌توان زن و مرد را در عقل نظری و عملی متفاوت دانست.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Sana Firoozeh

<https://orcid.org/0009-0007-2647-9581>

Saeed Anvari

<https://orcid.org/0000-0002-9402-880X>

منابع

- آندره، میشل (۱۳۸۳)، جنبش زنان، ترجمه هما زنجانی‌زاده، تهران: نیکا.
- آهنچی، امید (۱۳۹۴)، «نقد و بررسی نظریه عینیت نفس و مزاج»، *انسان پژوهی دینی*، شماره ۳۴، ص ۱۸۹-۲۰۵.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ الف)، *الشفاء (الالهیات)*، قم: مکتبه آیه الله المرعشی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ ب)، *الشفاء (الطبیعیات)*، زیر نظر ابراهیم مدکور، قم: مکتبه آیه الله المرعشی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ ج)، *الشفاء (المنطق)*، زیر نظر ابراهیم مدکور، قم: مکتبه آیه الله المرعشی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۲۰۰۷)، *کتاب السیاسة*، تقدیم و ضبط و تعلیق علی محمد اسبر، سوریه: بدایات.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۹)، *النجاة من الغرق فی بحر الضلالات*، تصحیح محمد تقی دانش پژوه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- اسلامی، سیدحسن (۱۳۸۷)، «اخلاق و جنسیت در حدیث خصال النساء»، *علوم حدیث*، سال ۱۳، شماره ۳ و ۴، ص ۴۷-۸۷؛
- برگ، اتوکلاین (۱۳۸۰)، *روان‌شناسی اجتماعی*، تهران: نشر ساوالان.
- بریزنداین، لوان (۱۳۹۶)، *تفکر زنانه*، ترجمه فیروزه سپهریان آذر، تهران: انتشارات ابن سینا.
- بهمنیار، ابن المرزبان (۱۳۷۵)، *التحصیل*، تصحیح مرتضی مطهری، تهران: دانشگاه تهران.
- پاپکین، ریچارد و آروم استرول (۱۳۸۱)، *کلیات فلسفه*، ترجمه سید جلال الدین مجتوبی، تهران: حکمت.
- پارسانیا، حمید (۱۳۹۱)، *جنسیت و نفس در اسلام*، بخشی از کتاب: *جنسیت و نفس*، به کوشش هادی صادقی، قم: مرکز نشر هاجر.
- پیره، روزبه (۱۳۷۷)، *روان‌شناسی اختلافی زن و مرد*، ترجمه محمدحسین سروری، تهران: انتشارات جان‌زاده.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱)، *جایگاه انسانی زن در حکمت اسلامی*، بخشی از کتاب: *جنسیت و نفس*، به کوشش هادی صادقی، قم: مرکز نشر هاجر.

- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۵)، *رحیق مخنوم*، قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸)، *زن در آینه جلال و جمال*، تحقیق و تنظیم: محمود لطیفی، قم: اسراء.
- حسن پور، علیرضا و مجید ضیایی قهنویه و مهناز مظفری فر (۱۳۹۸)، «حکمت صدرایی و جنسیت انسانی: تحلیلی بر پایه برخی مبانی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی»، *آینه معرفت*، دوره ۱۹، شماره ۱، ص ۱-۲۰.
- حلی، جمال‌الدین حسن بن یوسف (۱۳۷۱)، *جوهر النضید، تصحیح: محسن بیدارفر*، قم: انتشارات بیدار.
- رستمی، ابراهیم و سید محمد قادری (۱۳۹۹)، «جنسیت نفس بر اساس دیدگاه‌های رایج در مورد پیدایش نفس انسانی در فلسفه اسلامی»، *پژوهش‌های عقلی نوین*، دوره ۵، پیاپی ۱۰، ص ۴۵-۶۰.
- سبزواری، ملاحادی بن مهدی (۱۴۲۱ ق)، *شرح نیراس الهدی: فی احکام الفقه و اسرارها*، به کوشش: محسن بیدارفر، قم: انتشارات بیدار.
- شجریان، مهدی (۱۳۹۹)، «جنس برتر از منظر ملاصدرا»، *نشریه هستی و شناخت*، شماره پیاپی ۱۳، ص ۲۰۳-۲۲۴.
- شهرزوری، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۳)، *رسائل الشجرة الالهية فی علوم الحقایق الربانیة*، تصحیح: نجفقلی حبیبی، تهران: مؤسسه حکمت و فلسفه ایران.
- شهریاری، شهرام (۱۳۹۵)، «نقش عوامل اجتماعی در معرفت ریاضی و منطقی»، *منطق پژوهی*، پیاپی ۱۴، ص ۷۳-۱۰۲.
- شولتز، سیدنی آلن و دوان شولتز (۱۳۸۸)، *نظریه‌های شخصیت*، مترجم یحیی سید محمدی، تهران: نشر ویرایش.
- صادقی، هادی (۱۳۹۱)، *جنسیت و نفس*، قم: مرکز نشر هاجر.
- طباطبائی، محمدحسین (بی تا)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، تهران: منشورات مؤسسه‌ی الأعلمی للمطبوعات.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۷۳)، *اخلاق ناصری*، تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۸۱)، *اساس الاقتباس*، به کوشش محمدتقی مدرس رضوی، تهران:

انتشارات دانشگاه تهران.

عبودیت، عبدالرسول (۱۳۹۲)، *درآمدی به نظام حکمت صدرائی*، جلد سوم: انسان شناسی، تهران: انتشارات سمت.

عظیمی نژادان، شبنم، (۱۳۸۳)، *زن، معمار جامعه مردسالار*، تهران، اختران
فارابی، ابونصر (۱۹۹۵)، *آراء اهل المدینه الفاضله و مضاداتها*، مقدمه و تعلیق: علی بوملحم، بیروت: مکتبه الهلال.

فارابی، ابونصر (۱۹۹۶)، *السیاسة المدنیة*، مقدمه و تعلیق: علی بوملحم، بیروت: مکتبه الهلال.
فخررازی (۱۴۱۱ ق)، *المباحث المشرقیة*، قم: انتشارات بیدار.

فخررازی (۱۴۲۰ ق)، *مفاتیح الغیب*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

فیاضی، غلامرضا (۱۳۹۱)، *جنسیت و نفس به روایت حکمت متعالیه*، بخشی از کتاب: جنسیت و نفس، به کوشش هادی صادقی، قم: مرکز نشر هاجر.

لاهیجی، عبدالرزاق (۱۳۸۳)، *گوهر مراد*، تصحیح مؤسسه تحقیقاتی امام صادق، تهران: سایه.

مان، نورمان لسللی (۱۳۶۸)، *اصول روان شناسی*، ترجمه و اقتباس محمود ساعتچی، تهران: امیرکبیر.
مستقیمی، مهدیه السادات (۱۳۸۸). *نقد نابرابر انگاری افراطی جنسیتی در معرفت شناسی فمینیستی* (با تأکید بر رویکرد قرآنی). *مطالعات راهبردی زنان*، دوره ۱۲، شماره ۴۶، ص ۱۱۷-۱۵۵.

مکنون، ثریا و زهره عطایی آشتیانی (۱۳۹۰)، «تفاوت زن و مرد در انتخاب اولویت های اخلاقی»، *نشریه اخلاق در علوم و فناوری*، سال ۶، شماره ۲، ص ۱-۱۲.

ملاصدرا، صدرالدین محمد (۱۳۶۰)، *اسرار آیات*، تحقیق محمد خواجهوی، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.

ملاصدرا، صدرالدین محمد (۱۳۶۶)، *تفسیر القرآن الکریم*، قم: انتشارات بیدار.

ملاصدرا، صدرالدین محمد (۱۹۸۱ م)، *الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة*، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.

ملاصدرا، صدرالدین محمد (۱۳۸۲) *الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة*، با حواشی ملاهادی سبزواری، تصحیح و تعلیق سید جلال الدین آشتیانی، قم: موسسه بوستان کتاب.

ملاصدرا صدرالدین محمد (۱۳۶۱)، *العرشیه*، تصحیح غلامحسن آهنی، تهران: مولی.

ملاصدرا، صدرالدین محمد (۱۳۶۳)، *المبدأ و المعاد*، تصحیح عبدالله نورانی، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی.

- ناصری، محسن و حسین رضایی زاده و رسول چوپانی و مجید انوشیروانی (۱۳۹۷)، *مروری بر کلیات طب سنتی ایران*، تهران: طب سنتی ایران.
- نوابی نژاد، شکوه (۱۳۹۱)، *روان‌شناسی زن*، تهران: علم.
- یزدان پناه، یدالله (۱۳۹۱)، *جنسیت و نفس بخشی از کتاب: جنسیت و نفس*، به کوشش هادی صادقی، قم: مرکز نشر هاجر.
- یوسفی، محمدتقی (۱۳۹۳)، *رابطه نفس و بدن از دیدگاه ملاصدرا و کتاب و سنت*، قم: مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی.
- یوسفی، محمدتقی و منصور مهدوی (۱۳۹۷)، «نسبت نفس و مزاج در فلسفه اسلامی و فلسفه ذهن»، *حکمت اسلامی*، سال ۵، شماره ۴، ص ۱۷۳-۱۹۱.

References

- André, M. (2004). *Jonbesh-e Zanan* (H. Zanjani Zadeh, Trans.). Tehran: Nika. [In Persian]
- Ahanchi, O. (2015). Naqd va Barresi-ye Nazariye-ye 'Eyniyat-e Nafs va Mizaj. *Ensan Pazhuhi-ye Dini*, (34), 189-205. [In Persian]
- Azimi Nezhadan, S. (2004). *Zan, Me'mar-e Jame'eh-ye Mard-salar*. Tehran: Akhtaran. [In Persian]
- Berg, O. K. (2001). *Ravan-shenasi-e Ejtemai*. Tehran: Nashr-e Savalan. [In Persian]
- Brizendine, L. (2017). *Tafakkor-e Zanane* (F. Sepahrian Azar, Trans.). Tehran: Entesharat-e Ibn Sina. [In Persian]
- Bahmanyar, b. al-Marzban. (1996). *Al-Tahsil* (M. Motahhari, Ed.). Tehran: Daneshgah-e Tehran. [In Persian]
- Eslami, S. H. (2008). Akhlaq va Jensiyat dar Hadith-e Khisal al-Nesa. *Olum-e Hadith*, *13*(3-4), 47-87. [In Persian]
- Farabi, A. N. (1995). *Ara Ahl al-Madinah al-Fadilah wa Mudaddatuha* (A. Boumelhem, Ed.). Beirut: Maktabat al-Hilal. [In Arabic]
- Farabi, A. N. (1996). *Al-Siyasah al-Madaniyyah* (A. Boumelhem, Ed.). Beirut: Maktabat al-Hilal. [In Arabic]
- Fakhr al-Razi. (1991). *Al-Mabahith al-Mashriqiyyah*. Qom: Entesharat-e Bidar. [In Persian]
- Fakhr al-Razi. (1999). *Mafatih al-Ghayb*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Fiyazi, G. (2012). Jensiyat va Nafs be Ravayat-e Hikmat-e Mota'aliyeh. In H. Sadeghi (Ed.), *Jensiyat va Nafs*. Qom: Markaz-e Nashr-e Hajar.
- Hassanpour, A., Ziaeih Ghahnavieh, M., & Mozafari Far, M. (2019).

- Hikmat-e Sadraei va Jensiyat-e Ensani: Tahlili bar Payeh-ye Ba'zi Mabin-e Hastishenakhti, Ensanshenakhti va Marefatshenakhti. *Ayeneh-ye Marefat*, *19*(1), 1-20. [In Persian]
- Helli, J. al-D. H. b. Y. (1992). *Jawhar al-Nazid* (M. Bidarfar, Ed.). Qom: Entesharat-e Bidar. [In Persian]
- Ibn Sina, H. b. A. (1984a). *Al-Shifa (Al-Ilahiyat)*. Qom: Maktabat Ayat Allah al-Mar'ashi. [In Persian]
- Ibn Sina, H. b. A. (1984b). *Al-Shifa (Al-Tabi'iyat)* (I. Madkour, Ed.). Qom: Maktabat Ayat Allah al-Mar'ashi. [In Persian]
- Ibn Sina, H. b. A. (1984c). *Al-Shifa (Al-Mantiq)* (I. Madkour, Ed.). Qom: Maktabat Ayat Allah al-Mar'ashi. [In Persian]
- Ibn Sina, H. b. A. (2007). *Kitab al-Siyasa* (A. M. Asbar, Ed.). Syria: Badayat. [In Arabic]
- Ibn Sina, H. b. A. (2000). *Al-Najat min al-Gharq fi Bahr al-Dalalat* (M. T. Daneshpajouh, Ed.). Tehran: Entesharat-e Daneshgah-e Tehran. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2012). Jaygah-e Ensani-ye Zan dar Hekmat-e Islami. In H. Sadeghi (Ed.), *Jensiyat va Nafs*. Qom: Markaz-e Nashr-e Hajar. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (1996). *Rahiq-e Makhtum*. Qom: Esra. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2009). *Zan dar Ayeneh-ye Jalal va Jamal* (M. Latifi, Ed.). Qom: Esra. [In Persian]
- Lahiji, A. R. (2004). *Gawhar-e Murad* (Moasseseh-ye Tahqiqati-ye Imam Sadeq, Ed.). Tehran: Sayeh. [In Persian]
- Munn, N. L. (1989). *Osul-e Ravan-shenasi* (M. Sa'atchi, Trans.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Mostaghim, M. al-S. (2009). Naqd-e Na-barabar Engari-ye Efrati-ye Jensiyati dar Marefat Shenasi-ye Feministi (ba Ta'kid bar Ruykard-e Qur'ani). *Motaleat-e Rahbordi-ye Zanan*, *12*(46), 117-155. [In Persian]
- Maknon, S., & Ataei Ashtiani, Z. (2011). Tafavot-e Zan va Mard dar Entekhab-e Oulaviyyat-ha-ye Akhlaqi. *Nashriyeh-ye Akhlaq dar Olum va Fanavari*, *6*(2), 1-12. [In Persian]
- Mulla Sadra, S. al-D. M. (1981). *Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah*. Beirut: Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Mulla Sadra, S. al-D. M. (1982). *Al-Shawahid al-Rububiyyah fi al-Manahij al-Sulukiyyah* (J. al-D. Ashtiani, Ed.). Qom: Moasseseh-ye Bustan-e Ketab. [In Persian]
- Mulla Sadra, S. al-D. M. (2003). *Asrar al-Ayat* (M. Khajavi, Ed.). Tehran: Anjoman-e Hekmat va Falsafeh-ye Iran. [In Persian]
- Mulla Sadra, S. al-D. M. (1987). *Tafsir al-Quran al-Karim*. Qom:

- Entesharat-e Bidar. [In Persian]
- Mulla Sadra, S. al-D. M. (1982). *Al-'Arshiyyah* (G. H. Ahani, Ed.). Tehran: Mowla. [In Persian]
- Mulla Sadra, S. al-D. M. (1984). *Al-Mabda' wa al-Ma'ad* (A. Nourani, Ed.). Tehran: Moasseseh-ye Motaleat-e Eslami. [In Persian]
- Naseri, M., Rezaei Zadeh, H., Chopani, R., & Anushiravani, M. (2018). *Moruri bar Kolliyat-e Teb-e Sonnati-ye Iran*. Tehran: Teb-e Sonnati-ye Iran. [In Persian]
- Navabi Nezhad, S. (2012). *Ravan-shenasi-ye Zan*. Tehran: Elm. [In Persian]
- Oboudiyat, A. (2013). *Dar-amadi be Nezam-e Hikmat-e Sadraei, Jeld-e Sevvom: Ensan-shenasi*. Tehran: Entesharat-e SAMT. [In Persian]
- Popkin, R. H., & Stroll, A. (2002). *Kolliyat-e Falsafe* (J. Mojtabavi, Trans.). Tehran: Hekmat. [In Persian]
- Parsania, H. (2012). Jensiyyat va Nafs dar Islam. In H. Sadeghi (Ed.), *Jensiyyat va Nafs*. Qom: Markaz-e Nashr-e Hajar. [In Persian]
- Piré, R. (1998). *Ravan-shenasi-e Ekhtelafi-ye Zan va Mard* (M. H. Sarvari, Trans.). Tehran: Entesharat-e Janzadeh. [In Persian]
- Rostami, E., & Ghadiri, S. M. (2020). Jensiyyat-e Nafs bar Asas-e Didgah-haye Ravaj darbareh-ye Paydaveshe-e Nafs-e Ensani dar Falsafeh-ye Eslami. *Pazhuhesh-ha-ye Aghli Novin*, *5*(10), 45-60. [In Persian]
- Sabzevari, M. H. b. M. (2000). *Sharh-e Nibras al-Hoda: fi Ahkam al-Fiqh wa Asrarha* (M. Bidarfar, Ed.). Qom: Entesharat-e Bidar. [In Persian]
- Shajariyan, M. (2020). Jens-e Bartar az Manzar-e Mulla Sadra. *Nashriyeh-ye Hasti va Shenakht*, (13), 203-224. [In Persian]
- Shahrzuri, S. al-D. M. (2004). *Rasa'il al-Shajarah al-Ilahiyyah fi Ulum al-Haqayiq al-Rabaniyyah* (N. Habibi, Ed.). Tehran: Moasseseh-ye Hekmat va Falsafeh-ye Iran. [In Persian]
- Shahriari, S. (2016). Naghsh-e Avamel-e Ejtemai dar Marefat-e Riyazi va Manteqi. *Manteq Pazhuhi*, (14), 73-102. [In Persian]
- Schultz, D. P., & Schultz, S. E. (2009). *Nazariyeh-ha-ye Shakhsiyat* (Y. S. Mohammadi, Trans.). Tehran: Nashr-e Viraesh. [In Persian]
- Sadeghi, H. (2012). *Jensiyyat va Nafs*. Qom: Markaz-e Nashr-e Hajar. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (n.d.). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. Tehran: Manshurat Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at. [In Persian]
- Tusi, K. N. al-D. (1994). *Akhlaq-e Naseri* (M. Minovi & A. Heidari, Eds.). Tehran: Entesharat-e Khwarazmi. [In Persian]
- Tusi, K. N. al-D. (2002). *Asas al-Iqtibas* (M. T. Modarres Razavi, Ed.). Tehran: Entesharat-e Daneshgah-e Tehran. [In Persian]
- Yazdan Panah, Y. (2012). Jensiyyat va Nafs. In H. Sadeghi (Ed.), *Jensiyyat va Nafs*. Qom: Markaz-e Nashr-e Hajar. [In Persian]
- Yousefi, M. T. (2014). *Rabete-ha-ye Nafs va Badan az Didgah-e Mulla Sadra*

va Ketab va Sunnat. Qom: Markaz-e Ettela'at va Madarek-e Eslami.
[In Persian]

Yousefi, M. T., & Mahdavi, M. (2018). Nesbat-e Nafs va Mizaj dar
Falsafeh-ye Eslami va Falsafeh-ye Zehn. *Hekmat-e Eslami*, *5*(4),
173-191. [In Persian]

استناد به این مقاله: فیروزه، سنا، انواری، سعید. (۱۴۰۴). تأثیر نحوه حدوث نفس بر تفاوت‌های ادراکی زن و مرد.

پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، ۶(۱۰)، ۳۶-۹. DOI: 10.22054/jcst.2025.83652.1201

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.